

Fârâbî'nin Düşüncesinde Amelin Yeri ve Kapsamı

Doç. Dr. Muhammed Rızâpûr*

Özet

Bu makale, Fârâbî'nin nazarî ve amelî hikmet tasnifini merkeze alarak, onun insan anlayışında bilgi ile amelin nasıl ayrılmaz biçimde iç içe geçtiğini incelemektedir. Çalışmanın hareket noktası iki sorudur: Birincisi, Fârâbî'nin bilgi ve amel ilişkisine dair çözümlemesinin çağdaş insanın yaşadığı parçalanma, anlam krizi ve ahlâkî yönelim yitimi gibi problemlerin çözümünde nasıl imkânlar sunduğudur. İkincisi ise, literatürde yaygın olan "İslâm filozoflarının, özellikle Meşşâî geleneğin, amelî boyutu tali görerek nazarî kemali yücelttiği" iddiasının Fârâbî özelinde ne ölçüde isabetli olduğudur. Makalede, Fârâbî'nin eserleri ışığında nazarî hikmetin nihai hedefinin ma'rifetullah, amelî hikmetin nihai hedefinin ise "Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma" olduğu; bu iki hedefin birbirinden ayrılmasının hem teorik hem pratik düzlemde insan tasavvurunu sakatlayacağı savunulmaktadır. Ayrıca, filozofun gerçek anlamda "hakîm" olmasının, yalnızca nazarî marifetle değil, aynı zamanda bireysel, toplumsal ve siyasal sahada ıslah edici bir faaliyete girişmesiyle mümkün olduğu ortaya konulmaktadır. Son bölümde ise Fârâbî'nin bu bütüncül yaklaşımının, çağdaş dünyada düşünce-pratik kopukluğu, uzmanlık fetişizmi ve bireyci ahlâk anlayışına alternatif bir imkân sunduğu tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, nazarî hikmet, amelî hikmet, ahlâk, filozof, ma'rifetullah, erdemli şehir.

Giriş

Bu makalenin konusu, birbirine sıkı sıkıya bağlı iki ana eksen etrafında şekillenmektedir. İlk eksen, Fârâbî'nin nazarî ve amelî hikmet tasnifi üzerinden bilgi–amel ilişkisinin mahiyetini açıklamaktır. İkinci eksen ise, bu teorik çerçevenin çağdaş insanın yaşadığı kriz ve sorunlar karşısında ne tür imkânlar sunduğunu tartışmaktır. Bu çerçevede konunun seçilmesinin iki temel sebebinden söz edilebilir.

Birinci sebep şudur: Fârâbî'nin bilgi ve amel ilişkisine dair ortaya koyduğu çözüm, çağdaş insanın karşı karşıya olduğu bazı varoluşsal ve toplumsal problemlerin çözümüne katkı sunabilecek niteliktedir. Yazar, Fârâbî'nin nazarî–amelî bütünlüğünü esas alan yaklaşımını, kendi imkânları ölçüsünde çağdaş bağlama tatbik ederek, Fârâbî'den "güncel bir okuma" gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.

* Uluslararası el-Mustafa Üniversitesi, Felsefe Anabilim Dalı

İkinci sebep ise literatürde yaygın olan bir kanaatle ilgilidir: Müslüman hikmet ehlinin, özellikle Meşşâî geleneğin, nazarî boyutu merkeze alıp amelî boyutu tali gördüğü sıkça dile getirilmektedir. Fârâbî'nin içinde yer aldığı bu gelenekte insanın zafî ve nihâî kemalinin, çoğu zaman nazarî aklın gelişmesi ve felsefî bir bakışın kazanılmasıyla özdeşleştirildiği iddia edilmektedir. Nitekim T. J. de Boer, İslâm'da felsefe tarihine dair meşhur çalışmasında Fârâbî'ye göre bilginin çoğu durumda amelî ve ahlâkî işlevlerden üstün görüldüğünü ileri sürmüştür. Aynı çizgi, Mustafa Abdurrezzâk'ın Fârâbî hakkında kaleme aldığı eserde de tekrarlanır.

Ne var ki, Fârâbî'nin metinlerine yakından ve dikkatle bakıldığında, bu tür genellemelerin en azından onun özelinde tartışmaya açık olduğu görülür. Zira Fârâbî'nin küllî insan anlayışında amel –geniş anlamıyla– son derece yüksek bir konuma sahiptir; hatta nazarî kemalin içselleşmesi ve gerçekleşmesinin yegâne zeminini amel oluşturmaktadır.

Bu makalede ilk olarak Fârâbî'nin “hikmet” ve “insanî kemal” anlayışı ele alınacak; ardından nazarî ve amelî hikmet ayrımı, bunların birbirine içkinliği ve insanın gerçek anlamda “filozof” olmasının anlamı tartışılacaktır. Son bölümde ise bu çerçevenin, çağdaş insanın hayatında görülen teori-pratik kopukluğu, bilgi–erdem ayrışması ve bireyci ahlâk anlayışı gibi problemlere nasıl uygulanabileceği üzerinde durulacaktır.

1. Fârâbî'de Hikmet ve İnsanî Kemalin Çift Yönlü Yapısı

Fârâbî'ye göre felsefe ve hikmet, “insana uygun güzellik ve kemalin elde edilmesinden” ibarettir. Bu güzellik ve kemalin iki ana kısmı vardır:

Birincisi, salt bilgi ve marifet, ki kendi başına istenilen ve değerli bir hakikattir. İkincisi, bilgi ile birlikte amel, yani bilgiye yaslanan ve onu fiil düzeyinde gerçekleştiren eylem.

Başka bir ifadeyle, felsefî meselelerin bir bölümü insanın ihtiyarî tasarrufuna konu olmayan hakikatlere yöneliktir; bu sahayı “nazarî hikmet” (el-hikmetü'n-nazarîyye) oluşturur. Diğer bölümü ise gerçekleşmesi insanın iradesine bağlı olan hakikatlere ilişkindir; bu da “amelî hikmet” yahut amelî felsefe (el-hikmetü'l-ameliyye) alanıdır. İnsana, insan olması bakımından gerekli kemal ve güzellik işte bu iki yönde gelişir:

Birinci yönde insan, salt teorik bakış açısıyla varlık âleminin mertebelerini, türlerini ve hükümlerini tanı; bu sürecin zirvesi yüce ilkeleri ve nihayet Yüce Allah'ı bilmektir.

İkinci yönde ise insan, “ne yapılmalı ve ne yapılmamalı” sorusuna cevap veren bilgiyi öğrenir; böylece akıllı bir varlık olarak her fiil ve terkinde neyin uygun olduğunu idrak eder ve buna göre amel eder.

Bu ikinci sahada elde edilen bilginin, amele dönüşmediği takdirde felsefî anlamda tamamlanmamış ve büyük ölçüde faydasız olduğu açıktır. Fârâbî, hikmetin mahiyetini tanımlarken, bilginin amele taşınmasını hikmetin ayrılmaz bir boyutu olarak tasvir eder. Dolayısıyla, onun nazarında “hakîm” sadece bilen değil, aynı zamanda bilginin gereğini fiilleriyle ortaya koyan kimsedir.

2. Nazarî ve Amelî Hikmetin Ayrılmazlığı

Fârâbî'nin eserlerine, yüzeysel bir bakışla dahi, nazarî ve amelî öğretileri büyük ölçüde birbirine kaynaştırdığı görülür. Yalnızca nazarî yahut yalnızca amelî hikmete

hasredilmiş bir eserini bulmak neredeyse imkânsız gibidir. Bu iç içelik, herhangi bir fikrî dağınıklığın ya da yöntemsizliğin sonucu değil; bilakis onun insan ve toplum tasavvurunun tabîî bir neticesidir.

Fârâbî'ye göre insan, hem maddî-tabîî bir varlık hem de akıllı ve aşkın bir ufka açık bir varlıktır. Akıllı oluşu yönüyle insan, yüce ilkelerle ve aşkın hakikatlerle irtibat hâlinindedir; tabîî oluşu yönüyle ise ihtiyaçları, korkuları ve arzularıyla madde âlemine bağlıdır, bu âlem üzerinde tasarrufta bulunmak zorundadır. İnsanın “bir ayağı tabiat toprağında, diğer ayağı ilâhî azamet kapısının eşliğinde” metaforu, bu çift yönlü yapıyı özetler niteliktedir.

Bu nedenle insandaki nazarî ve amelî boyutlar, karmaşık biçimde iç içedir ve onlardan herhangi birini diğerinden bütünüyle koparmak mümkün değildir. İnsan tabîî hayatını sürdürdüğü müddetçe, nazarî ve amelî boyutların ayrıştırılması hem teorik olarak problemlidir, hem de pratik olarak imkânsızdır. “Muallim-i Sâni”nin siyasî ve ahlâkî felsefeye dair eserlerinde metafizik öğretilerin; metafizik ve mantık metinlerinde ise bireysel, toplumsal ve siyasî ahlâk konularının yoğun biçimde yer alması tam da bu bütünsel bakışın yansımasıdır.

Örneğin *Ârâ'u Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*'da ideal toplum ve erdemli şehrin unsurlarını tasvir ederken, aynı zamanda nefis ilmi ve ilâhiyata dair ayrıntılı açıklamalara yer verir. Böylece nazarî ilimler ile amelî düzenlemeler tek bir “medenî hikmet” dairesinde birleşir.

3. Amelin Değeri: Filozofun Gerçek Kriteri

De Boer ve benzeri bazı araştırmacıların aksine, Fârâbî “amel”e –geniş anlamıyla– insana

özgü güzellik ve kemal sisteminde kritik bir konum atfeder. Onun çarpıcı örneklerinden biri şudur: Varsayalım ki iki kişi bulunsun; bunlardan ilki Aristoteles'in eserlerini bilen, fakat davranışları insana yaraşır ahlâkî güzellikle uyumlu olmayan bir kimse olsun. İkincisi ise bu felsefî ilimlerden habersiz, ancak davranışları ahlâkî güzellikle uyumlu olsun. Fârâbî'ye göre, ikinci kişi birincisinden daha çok “filozof” adını hak eder.

Bu örneğin tahlili, bilgi ve amel ilişkisinin derin boyutlarını açığa çıkarır. Varlığa dair aklî ve felsefî bir bakış, doğal olarak insanın ihtiyarî amellerinde etkili olmalıdır. Eğer bir kimse böyle bir bakışa sahip olduğunu iddia ediyor, fakat davranışları bu bakışla uyum göstermiyorsa, bu durumda iki ihtimal ortaya çıkar: Ya aslında o kimse ilgili nazarî görüşe gerçek anlamda sahip değildir yahut bu görüş, onun ruhunun ve psikolojisinin derinliklerine henüz nüfuz etmemiştir. Her iki durumda da, salt kavramsal bilgi, kişiyi “hakîm” kılmak için yeterli değildir.

Bu çerçevede Fârâbî, felsefî marifetin, insanın amellerinde ve davranışlarında “akıma dönüşmediği” sürece hakikî anlamda gerçekleşmiş sayılmayacağını vurgular. Gerçek filozofun vücuda gelişi, sadece bir dizi lafız ve kavramın hafızada korunmasından çok daha karmaşık bir süreci gerektirir. Hikmete uygun ameller insandan doğal bir şekilde sadır olmadıkça, ruhun hikmet cevherine sahip olduğu söylenemez.

4. Felsefeden Önce Islah: Nefs, Fazilet ve İlmî Koşulları

Fârâbî, “Mâ yenbağî ta'allumuhû qable'l-falsafa” (Felsefeden Önce Öğrenilmesi Gerekenler) adlı risalesinde, felsefe tahsilinin önkoşullarını ayrıntılı biçimde ele alır. Ona

göre, felsefe dersine başlamadan önce yapılması gerekenler sadece teorik hazırlıkla sınırlı değildir; bunun öncesinde, nefsin ahlâkî ıslahı zorunludur.

Şöyle der (mealen): Felsefeye başlamadan önce, şehvet nefsinin ahlâkî ıslah edilmesi; arzular sadece fazilete yönelsin; yanlışlıkla fazilet sanılan hazcılık veya üstünlük sevgisine değil. Bu ıslah, salt sözle değil, fiillerle de gerçekleştirilmelidir. Ardından, akıl sahibi nefis ıslah edilmeli ki hak yolu kavrayabilsin; böylece hata ve bâtıldan korunmuş olur. Burada üç önemli nokta öne çıkar:

1. Felsefe talibi için ilk adım, arzuları fazilete yönlendirmektir. Nefs, sahte kemallere (haz, güç, üstünlük tutkusu) yönelmekten alıkonulmadıkça, hakikî kemallere yönelmesi zordur.

2. Bu dönüşüm, salt kavramsal bir iddia düzeyinde kalmaz; sözlerin fiile dönüşmesi gerekir. Ahlâkî ıslah, sadece teorik telkinle değil, alışkanlıkların ve gündelik pratiklerin dönüştürülmesiyle tamamlanır.

3. Nazarî sahada hakikatin en üst düzeyde kavranışı, bu ahlâkî dönüşümün ardından mümkün hâle gelir. Ahlâkî zaafarla malul bir nefis, teorik hakikatleri çarpıtmaya, kendi arzularına göre yorumlamaya meyyalıdır; bu yüzden ahlâkî ıslah, nazarî istikamet için de önkoşuldur.

Dolayısıyla Fârâbî'ye göre ilim–amel ilişkisi tek yönlü değildir: Bir taraftan ilim, amelin düzenlenmesi ve ıslahı için zorunlu bir şarttır; diğer taraftan amelî ıslah da nazarî ilmin istikametini ve derinleşmesini mümkün kılar.

5. Hikmetin Nihai Gayesi: Ma‘rifetullah ve “Allah’ın Ahlâkıyla Ahlâklanmak”

Fârâbî, hikmetin nihai meyvesinin ve en yüce gayesinin Allah’ı bilmek (ma‘rifetullah) olduğunu vurgular. Fakat bu bilgi, soyut ve hayattan kopuk bir entelektüel alıştırma değildir. Filozofun amelî hayatının nihai hedefini şöyle çerçeveler: “Filozofun işlediği ameller, insan gücünün yettiği ölçüde Hâlik’e benzemektir.” Bu ifade, klasik literatürde “Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak” şeklinde ifade edilen tasavvurun felsefî bir formülasyonu gibidir.

Bu çerçevede Fârâbî, hikmet talibinin iki temel hedefi olduğunu belirtir:

1. Nazar alanında, insanın nihai kemali olarak Allah’ı bilmeye (ma‘rifetullah) ulaşmak. Bu, nazarî hikmetin doruk noktasıdır.

2. Amel alanında ise, Allah’ın ahlâkî sıfatlarının insanda mümkün olduğu ölçüde tecelli etmesi; yani rahmet, adalet, hikmet, cömertlik gibi ilâhî sıfatların insan fiilleri düzeyinde yansması.

Fârâbî, bu süreçte tabiat ilimlerini ve ardından geometri/riyaziyyatı, daha yüksek bir soyutlama düzeyine geçişin hazırlayıcı aşamaları olarak konumlandırır. Bu hazırlık olmadan ma‘rifetullah’a ulaşmak mümkün değildir. Benzer şekilde, amel sahasında da iki aşamalı bir süreç öngörür:

Önce kişinin kendi nefsinin faziletlerle donatması ve reziletlerden arındırması, ardından da aile, şehir ve ümmet düzeyinde başkalarının ıslahına yönelmesi. Böylece hem nazarî hem amelî kemal, bireysel sınırları aşan bir medeniyet tasavvuruna bağlanır.

6. Ahlâkın Yapısı:

Dış Davranıştan Yerleşik Fazilete

Fârâbî'de iradî/isteğe bağlı amel alanı birkaç bölümden oluşur. Bunlar, insanın hem bireysel hem toplumsal düzlemde ke-male yönelmesini belirleyen katmanlardır.

6.1. Dışsal ve Bedensel Davranışların Islahı

Fârâbî, büyük ilahî hikmet sahipleri gibi erdem merkezli bir ahlâk görüşünü benimser. Ona göre insanın dış davranışlarının ahlâkî açıdan düzeltilmesi, bu davranışların kök-lerinin nefiste ıslah edilmesiyle mümkündür. Sadece “uygun davranışların” ara sıra ortaya çıkması, ahlâkî kemale sahip olma-nın delili değildir. Her insan, hatta en kötü suçlu dahi belirli şartlarda iyi bir fiil işleye-bilir. Ahlâkî kemal, iyiliklerin nefisten “sü-rekli ve tabii” bir şekilde sadır olmasıdır.

Bu noktada Fârâbî'nin “huluk/ahlâk” anlayışı devreye girer. Arapçada “ahlâk” kelimesi “hulk” kelimesinin çoğuludur ve “halk” ile aynı kökten gelir. “Hulk” insanın kalıcı ruhsal niteliklerini, “halk” ise dışsal bedensel yapısını ifade eder. Müslüman fi-lozofların çoğuna göre ahlâk, insanda yer-leşik hâle gelen ve düşünmeden, zorlama-dan uygun davranışların ortaya çıkmasına yol açan kalıcı ruhsal sıfatlardır. Bu sıfat-lar iyi de olabilir, kötü de; iyi olduklarında güzel davranışlara, kötü olduklarında çirkin davranışlara neden olurlar.

6.2. Erdemlerin Geliştirilmesi ve Reziletlerden Arınma

Erdem ahlâkı yaklaşımında, bir davra-nışın gerçekten “iyi” sayılabilmesi, failin temel eğiliminden kaynaklanmasına bağlı-dır. Zorlamayla ya da tesadüfen ortaya çıkan

davranışlar, ahlâkî sıfat olarak nitelendirile-mez. Örneğin, köklü bir cimrilik sıfatına sa-hip olan birinin rastlantısal bir bağışta bu-lunması onu cömert yapmaz.

Fârâbî, eserlerinde erdem (fazîlet) ve reziletlerin (rezâil) ilkelerini ayrıntılı biçimde çözümleyerek, bireysel ahlâkî kemalin insa-nın iç dünyasındaki bu kalıcı niteliklerin ıslahına dayandığını vurgular. Böylece ahlâk, salt normatif kurallar manzumesi değil, insa-nın varoluşsal dönüşümünü hedefleyen bir süreç hâline gelir.

7. Toplumsal ve Siyasî Düzlem: Filozofun Medenî Sorumluluğu

Fârâbî'ye göre gerçek filozof, sadece te-orik marifetlere ve amelî faziletlerle kendi nefsinde sahip olmakla yetinmez; bu marifet ve faziletleri toplumda geliştirme sorumlu-luğunu da yüklenir. Bu noktada onun siyasî teorisi ve medeniyet tasavvuru devreye girer.

Fârâbî, kâmil filozofu şu şekilde tasvir eder: O, teorik ilimleri kazanmış ve bunları mümkün olan her alanda uygulayabilme gü-cüne sahiptir. Daha ileri bir ifadeyle, önce teorik, sonra amelî erdemleri yakînî bir ba-siretle elde etmiş; ardından da bu erdem-leri, bütün millet ve şehirlerde, her birinin imkân ölçüsünde gerçekleştirme kudretine sahip olan kimsedir.

Bu tanım, en az üç temel şart içerir:

1. Teorik erdemler: Filozof, varlık ve hükümleri hakkında aklî ve derin bir tasav-vura sahip olmalıdır.
2. Amelî erdemler: İnsanın iradî-amelî boyutlarında sağlam, yakînî bir bakış ve yer-leşik faziletler kazanmış olmalıdır.
3. Toplumsal ıslah gücü: Sahip olduğu marifet ve faziletleri, bireysel sınırları aşarak

toplum ve ümmet düzeyinde gerçekleştirme iradesine ve gücüne sahip olmalıdır.

Bu üçüncü özellik, Fârâbî'nin insanın nihai amelî kemalini “Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma” olarak tanımlamasının doğal sonucudur. Zira bu kemal, zorunlu olarak bütün insanlara yönelik bir şefkat, toplumun kaderine karşı derin bir ilgi ve onları ıslah etme azmi doğurur. Böylece filozof, rahatına düşkün bir mütefekkir ya da mevcut düzene boyun eğmiş edilgen bir takipçi olmaktan çıkar; bizzat düzenin ıslahı için çabalayan medenî bir özneye dönüşür.

Bu bağlamda Fârâbî, “eğer nazarî ilimler elde edilir de, onları başka alanlarda uygulama gücü ortaya çıkmazsa, bu felsefe eksik bir felsefedir” der. Gerçek felsefe, insanı sadece ma'rifetullah'a değil, aynı zamanda Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma makamına ulaştırandır. Böylece teori, fiil; marifet, ahlâk; bireysel kemal, toplumsal ıslah ile kaynaşır.

8. Çağdaş İnsanın Sorunları Bağlamında Fârâbî'den Bir Okuma

Bugünün dünyasında, Fârâbî'nin nazarî–amelî bütünlüğe dayalı hikmet anlayışı, özellikle üç başlık altında önemli imkânlar sunmaktadır:

1. Teori–pratik kopukluğu: Modern akademik bilgi, çoğu zaman hayat pratiklerinden kopuk, soyut ve uzmanlık alanlarına hapsedilmiş durumdadır. Fârâbî ise bilginin gerçekliğini, onun amelî hayata yansımalarıyla ölçer. Bu bakış açısı, ilahiyat, felsefe ve sosyal bilimler alanında üretilen bilgilerin toplumsal ve ahlâkî dönüşümle ilişkisini yeniden düşünmeye davet eder.

2. Bilgi–erdem ayrışması: Çağdaş toplumda, bilgi sahibi olmak ile iyi insan

olmak arasındaki bağ gitgide zayıflamıştır. Fârâbî'nin “Aristoteles'i bilip ahlâkî kemale sahip olmayan kişi, felsefî ilimlerden habersiz ama ahlâken erdemli olandan daha az filozoftur” tespiti, bilgi–erdem ayrışmasının radikal bir eleştirisidir. Bu, eğitim anlayışının hedefini yeniden belirlemeye çağıran güçlü bir uyarıdır.

3. Bireycilik ve toplumsal sorumluluk krizi: Modern insanın “özel alan”ı çekilerek toplumsal sorumluluklardan uzaklaşması, siyasî ve ahlâkî pek çok krizin temelinde yer almaktadır. Fârâbî ise filozofu, bilgisi ve erdemi toplum ve ümmet düzeyinde gerçekleştirmeye çalışan medenî bir özne olarak tasvir eder. Bu, bilginin kamusal sorumlulukla birleşmesi gerektiğini vurgulayan güçlü bir model sunar.

Bu çerçevede Fârâbî'nin nazarî–amelî hikmet anlayışı, çağdaş insanın yaşadığı dağınıklık, anlam yitimi ve ahlâkî bunalım karşısında, hem bireysel hem toplumsal düzlemde yeniden düşünülmeyi hak eden bir imkân olarak karşımızda durmaktadır.

Sonuç

Bu makalede, Fârâbî'nin nazarî ve amelî hikmet anlayışı ekseninde bilgi–amel ilişkisi analiz edilmiş ve üç temel sonuca ulaşılmıştır:

Nazarî ve amelî boyutların ayrılması, Fârâbî'nin insan tasavvuruna aykırıdır. İnsanın hem tabî–bedenî hem de aklî–aşkın boyutlara sahip çift kutuplu yapısı, nazarî ve amelî hikmetin iç içe geçmesini zorunlu kılar. Bu nedenle, onu “yalnızca nazarî filozof” olarak tasvir eden okumalar, kendi metinleriyle desteklenmemektedir.

Amel, Fârâbî'de tali değil kurucu bir unsurdur. Felsefî marifet, insanın fiillerinde

ve ahlâkî pratiklerinde somutlaşmadıkça hakiki anlamıyla gerçekleşmiş sayılmaz. “Hakîm”ın gerçek kriteri, sahip olduğu kavramsal bilgi değil, bu bilginin nefsinde ve toplumunda ürettiği dönüşümdür.

Filozof, medenî bir özne olarak toplumsal ıslahın merkezindedir. Fârâbî'ye göre kâmil filozof, teorik ve amelî erdemleri kendi nefsinde gerçekleştirmekle yetinmeyip, bunları milletler ve şehirler düzeyinde gerçekleştirme gücüne de sahip olandır. Bu yaklaşım, çağdaş dünyada bilgi üretiminin toplumsal sorumlulukla ilişkisinin

yeniden düşünülmesi açısından önemli bir imkân sunar.

Sonuç olarak, Fârâbî'de hikmet, ne salt teorik bir etkinlik ne de sadece ahlâkî öğütlerden ibarettir. O, ma'rifetullah ile Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmanın tek bir çizgide birleştiği, nazarî ve amelî boyutların kaynaştığı bütüncül bir insan ve medeniyet tasavvurunun adıdır. Bu tasavvur, çağdaş insanın yaşadığı teori–pratik, bilgi–erdem, birey–toplum kopukluğunu aşmak için yeniden okunmayı hak eden güçlü bir felsefî imkân olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Cevâdî Âmulî, Abdullah, *Tesnîmun fî'l-Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Esrâ, H. 1432.
- Cevâdî Âmulî, Abdullah, *Rahîk-i Mahtûm*, der. Hamîd Pârsâniyâ, tsh. Kâsım Caferzâde vd., Kum: Merkez-i Neşr-i İsrâ, 1396.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Fusûsu'l-Hikme*, nşr. İsmail Şenb – Ali Evcebî, Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1381.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *el-Milletu ve Nusûsun Uhrâ*, thk. Muhsin Mehdî, y.y., 1991.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Ârâ'u Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, şerh: Ali Bû Mülhem, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1995.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, *Tertîbu Kitâbi'l-Ayn*, nşr. Muhammed Muhsin Bükâî, Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî et-Tâbiatu li-Câmi'i'l-Müderrişîn, H. 1414.
- Hanefî, Abdülmun'im, *el-Mu'cemu's-Şâmilu li-Mustalahâtî'l-Felsefe*, Kahire: Mektebetü Medbûlî, H. 1420.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kum: Mektebu'l-A'lâmi'l-İslâmiyye, H. 1404.
- İbn Sînâ, Hüseyin b. Abdullah, *el-İşârât ve'l-Tenbîhât*, thk. Müctebâ Zârî, Kum: Bûstân-i Kitâb, 1381.
- İbn Sînâ, Hüseyin b. Abdullah, *Mî'râcnâme*, tsh. Behmen Kerîmî, Reşt: Matbaa-i Urvetü'l-Vüskâ, t.y.
- Mekârim Şîrâzî, Nâsır, *Misâlhâ-yi Zîbâ-yi Kur'ân*, y.y.: Nesl-i Cevân, 1382.
- Mekarrî Feyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Munîr fî Garîbi's-Serhi'l-Kebîri'r-Râfî* î, Kum: Dâru'l-Hicre – Müessesetü'l-İntişârât-i Hicret, H. 1425.
- Misbâh Yezdî, Muhammed Takî, *Kur'ânşinâsî*, thk. Mahmud Recebî, Kum: Müessesetü'l-Âmûzeşî ve Pejûheşî-i İmâm Humeynî (r.), 1391.
- Râğîb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, *Müfredâtü'l-Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan Dâvûdî, Beyrut–Şam: Dâru's-Şâmiyye, H. 1412.
- Sadrüddîn Şîrâzî (Molla Sadrâ), Muhammed b. İbrahim, *el-Mebde' ve'l-Me'âd*, Tahran: Encümen-i Hikmet ve Felsefe-i İrân, 1354.
- Sadrüddîn Şîrâzî, Muhammed b. İbrahim, *Îkâzu'n-Nâimîn*, tsh. Muhsin Müeyyidî,

- Tahran: Encümen-i İslâmî-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1361.
- Sadrüddîn Şîrâzî, Muhammed b. İbrahim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kum: Bîdâr, 1366.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtqân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye, H. 1421.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Ma'âd, H. 1390.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *Mecmû'a-i Resâil*, Kum: Bûstân-i Kitâb, 1387.